

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства у Херсонес Таврійський // Вісник Харківського університету. – 1975. – № 118: Історія. – Вип. 9. – Харків: Видавниче об'єднання „Вища школа”, видавництво при Харківському державному університету, 1975. – С. 100 – 108.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

і селян у єдиному революційному таборі. Плебейський рух під час віттенберзьких подій 1521—1522 р. розвивався стихійно. Програму народної реформації чітко сформулював тільки через два роки після віттенберзьких подій видатний німецький революціонер Томас Мюнцер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415.
2. Altester Bericht über die Zwickauer Propheten. — „Zeitschrift für Kirchengeschichte“. — Bd. V, Heft 2, 1881, S. 323—325.
3. Die wittenberger Bewegung 1521 und 1522. — „Archiv für Reformationsgeschichte“, — VI Jg., Leipzig, 1909, S. 161—226; 261—325; 385—469.
4. Luther Martin. Grund und Ursach aller Artikel, so durch die römische Bulle unrechtlich verdammt worden. EA, Bd. 24, S. 52—150.
5. Luther Martin. Briefwechsel. WA Br, Bd. 2, 746 S.
6. Luther Martin. Tischrede. WAT, Bd. I, 670 S.
7. Sleidanus Johannes. De statu religionis et rei publ. Carolo V. Caesare commentarii... O. O., 1671, 1166 S.
8. Spalatin Georg. Leben Friedrich des Weisen Churfürsten zu Sachsen. — In: Sammlung vermischter Nachrichten zur Sachsischen Geschichte. Bd. V, Chemnitz, 1770, S. 1—194.
9. Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. Изд. 2, М., 1955, 568 с.
10. Штерн Л. Идеологическая и политическая роль Реформации в прошлом и настоящем. — «Ежегодник германской истории», Вып. 1, М., 1969, с. 11—28.
11. Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte. Von Anfängen bis 1945. Berlin, 1970, 680 S.
12. Blaschke Karlheinz. Sachsen im Zeitalter der Reformation. Gütersloh, 1970, 178 S.
13. Fuchs Gerchard. Karlstadts radikal-reformatorisches Wirken und seine Stellung zwischen Müntzer und Luther. — „Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle—Wittenberg“, Gesellschaftl. und sprachwiss. Reihe. Jg. 3, 1953—54, H. 3, S. 523—550.
14. Hoyer Siegfried. Hans Böheim — der revolutionäre Prediger von Nicklashausen. — „ZFG“, 1970, H. 2, S. 185—197.
15. Joachimsen Paul. Die Reformation als Epoche der deutschen Geschichte. München, 1951, 420 S.
16. Kamnitzer Heinz. Zur Vorgeschichte des deutschen Bauernkrieges. Berlin, 1953, 144 S.
17. Kantzenbach Friedrich Wilhelm. Martin Luther und die Anfänge der Reformation. Gütersloh, 1965, 260 S.
18. Steinmetz Max. Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels. Berlin, 1971, 460 S.

В. Ф. МЕЩЕРЯКОВ

ПРОНИКНЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА В ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

Становлення християнства в Херсонесі Таврійському належить до важливих проблем, що стосуються ідеології стародавнього світу пізньоантичного часу, історії самого Херсонесу і політики Візантії у Північному Причорномор'ї.

Розробкою різних аспектів цієї проблеми займалися такі до-революційні дослідники, як В. В. Латишев, С. П. Шестаков, О. Л. Берт'є-Делагард, М. І. Ростовцев, Є. Є. Голубинський та інші. Однак багатьох питань теми вони або зовсім не торкалися, або висвітлювали їх недостатньо, що було зумовлено під-міною питання про початок християнства в Херсонесі питанням про початок херсонеського єпископату. Крім того, для вивчення багатьох важливих ланок процесу християнізації жителів Херсонесу тоді ще не вистачало археологічного матеріалу.

У радянській історичній науці немає спеціальних робіт з да-ної теми, хоча окремі її аспекти розглядаються в монографії А. Л. Якобсона [48, с. 125—221], в статтях Д. В. Айналова [28, с. 187—190], Е. І. Соломонік [42; 43], Н. П. Сорокіної [44, с. 228—233] та інших.

Ми прагнули на підставі існуючих археологічних і агіогра-фічних джерел дати аналіз процесу первісної християнізації жи-телів Херсонесу Таврійського і показати реакцію основної маси населення міста на поширення нової релігії.

Є. Е. Іванов [36, с. 41], Н. В. П'ятишева [40, с. 187], Є. Г. Суков [45, с. 59] вважають, що вже з кінця I ст. н. е. Херсонес посів у християнському світі виключне становище бо перетво-рився в місце заслання римських вельмож, котрі прийняли хри-стіянство. Однак ніяких слідів цього «виключного становища» ми не знаходимо, якщо не зважати на пізню і сумнівну легенду про перебування і мученицьку смерть у Херсонесі I ст. н. е. зсильного римського єпископа Клімента [4, с. 1—153]. Життя цього християнського святого не витримують критики. В них, на-приклад, сказано, що в Херсонесі на Клімента щодня до двох тисяч християн, зісланих до каменоломень, приєднувалося по 500 (!) чол. і в місті діяло 80 церков.

Не можна погодитися з О. Л. Берт'є-Делагардом, що на діль-ниці некрополя, розташованій на скелястій височині в районі так званого Заміського хрестоподібного храму, з I ст. н. е. хо-вали тільки християн [33, с. 56—62]. По-перше, з 305 розкритих там поховань тільки 11 мали явно виражені християнські озна-ки: родові склепи № 1409, 1452, 1465, 1598, 1589; 2113, 2147; 2173, 2138, 2190 і вирубана в скелі гробниця № 2122 [17, с. 20, 29; 23, с. 88; 24, с. 85, 87; 25, с. 123, 125; 18; с. 55; 19; с. 2; 21, 28]. По-друге, на цій дільниці некрополя відкрито 10 скле-пів, у яких були ніші для поховальних урн: № 1410, 1480, 2108, 2151; 2153; 2155; 2157; 2158; 2160; 2161 [17, с. 20; 23, с. 93; 19, с. 3—5, 17]. Спорудження цих язичницьких склепів (спалення трупів несумісне з християнською ідеєю про воскресіння мерт-вих) припадає на I—III ст. н. е. По-третє, в 17 похованнях (№ 2139, 1458, 1465, 1466, 1492, 1493; 1506; 1570; 1613; 1623; 2091; 2095; 2137, 2138, 2176, 2191 і могили «Г» із розкопок 1953 р.) зустрічаються атрибути греко-римських культів, зо-крема амулети і трубочки для носіння заклинань [17, с. 30; 23,

с. 87—103; 24, с. 80, 90, 92; 25, с. 120; 18, с. 54—55; 61; 19; с. 22; 28; 15, с. 84—85]. Здебільшого це поховання I—III століть, але є й пізніші. Наприклад, № 1570, 1466 відносяться до IV ст. По-четверте, О. Л. Бертъе-Делагард відкидає можливість використання християнами язичницьких поховальних споруд більш раннього часу. Але ми маємо класичний приклад використання одного склепу язичницькою сім'єю, яка потім прийняла християнство. Це родовий склеп № 2138, в якому поряд з трьома золотими трубочками для носіння заклинань та сердоліковою геммою з вирізаним зображенням Зевса на троні і стоячої Афіні, археологи знайшли бронзову поясну пряжку грубої роботи з хрестом, що відноситься до V—VI століть [18, с. 55]. Цікавим є приклад пристосування християнами пам'яток язичницького часу для культових цілей. Так, мармуровий жертвеник у вигляді палиці Геракла в християнському храмі VI ст. використовувався як свічник [17, с. 43—44], а невелика урна-домовина — як ковчезик для частини мощей християнських святих [20, с. 9]. І, нарешті, наявність світильників у похованні не може бути ознакою християнської належності останнього, бо світильники трапляються у найрізноманітніших похованнях, що відносяться до різного часу і знаходяться на всіх дільницях херсонеського некрополя.

Археологічні матеріали, котрі датуються I—III ст. н. е., не містять ніяких слідів християнського культу. Правда, Е. І. Соломонік опублікувала групу написів — *dipinti* [42, с. 55—77], нанесених білою фарбою на глиняні одноручні горшечки, які часто зустрічаються у пізньоантичних II—III ст. некрополях міст Північного Причорномор'я і особливо Херсонесу. Більшість написів на посудинах — це імена грецьких і єгипетських богів (Зевс, Гера, Гермес, Тюхе, Серапіс, Ісіда), що мають відношення до хтонічних культів. Один напис — «Хай буде милостивим до мене бог» (*Ei̅leos moi ó theós*), виявлений на чотирьох херсонеських і двох тирійських горшечках, є, на думку Е. І. Соломонік, найбільш раннім християнським, що свідчить про існування християнських общин у містах Північного Причорномор'я уже в III столітті. Нам такий висновок здається передчасним. Справа в тому, що греки досить часто вживали згадану формулу, звертаючись до чужоземних богів (Е. І. Соломонік наводить аналоги). Крім того, горшечки з такими написами часто зустрічаються разом з язичницькими предметами. Так, з невеликою херсонеською посудиною у вирубаній могилі з підбоями, розкопаній 1910 р. [26, с. 249; ДХМ, інв. № 20 879], знайдено два бронзових футляри для заклинань і «оболи Харона». В Тірі [46, с. 130—133] і Херсонесі [21, с. 77, 186; Ермітаж, X.1896, 49] горшечки з написом «Хай буде милостивим до мене бог» зустрічаються разом з аналогічними посудинами, по тулову яких білою фарбою написано «Πετ̅ε, ευφραίνου» — «Пий, радій». С. Я. Лур'є пов'язує такі написи з орфічними уявленнями про

загробне життя і вважає, що в них йдеться про воду джерела Мнемосіни, яку мав пити покійник для досягнення безсмертя [39, с. 24, 27]. Нарешті, вже згаданий горщечок з Тіри знайдено в культовому приміщенні № 24 разом з двома грецькими культовими скульптурами, зокрема з гермою бородатого Діоніса [46, с. 130—132]. Таким чином, не заперечуючи апотропеїчного характеру групи горщечків з написами — *dipinti*, ми не вважаємо їх найбільш ранніми християнськими написами.

Агіографічні джерела свідчать, що християнські проповідники, прибулі на самому початку IV ст., не першими познайомили херсонесців з християнським вченням. У «життях» можна знайти досить ясні вказівки на «деяких з вірних», що поховали тіло замученого еллінами та іудеями Василя [4, с. 160, 165]. Отже, до IV ст. у місті вже існувала невелика християнська община, котра зазнавала гонінь з боку більшості жителів. Язичники, наприклад, зовсім безкарно могли вбивати місіонерів. Більш того, «деякі з вірних» змушені таємно, «ради страху від множества еллін» ховати мучеників [4, с. 162, 167; 6, с. 110]. Втікає з Херсонесу, зазнавши «немилосердя» громадян, єпископ Єферій [5, с. 83]. Вигнаними з міста знаходить християн присланий з Константинополя єпископ Капітон [4, с. 162, 167; 6, с. 111]. Цікаву думку висловлює Е. І. Соломонік [43, с. 171] відносно протидії християнству язичницьки настроєних римських солдат і моряків, що базувалися в Херсонесі при Діоклетіані. Активну участь легіонерів в антихристиянських виступах відбиває одна з редакцій «житій», що збереглася у вірменському Сінаксарії Тер-Ізраєля [7, с. 178—179]. Отже, у першій чверті IV ст. християнська релігія у Херсонесі майже не мала адептів і офіційно переслідувалася.

Християнізацію всього населення міста «життя» пов'язують з посольством херсонесців до імператора Костянтина та діяльністю посланця імператора єпископа Капітона, який прибув до Херсонесу з 500 воїнами [5, с. 85—88]. Ця частина «житій» найтенденційніша, але частка істини тут, безумовно, є. Малоймовірно, щоб прислали єпископа з загоном. Адже призначення вищого духовенства в Херсонес із Константинополя стало практикуватися тільки після 451 року. Про насильницьку ж християнізацію не йшлося тоді навіть у центральних областях імперії, не говорячи вже про такі околиці, як Херсонес. Існування ж наказу Костянтина про віротерпимість, припинення гонінь, офіційне визнання християнства як релігії, що має право на існування, не викликає сумніву. Цей наказ згадується у кількох редакціях «житій» [5, с. 85; 8, с. 120—131]. Запровадження в життя імператорської постанови, покладалося, мабуть на малий легіон балістаріїв, розквартирований тоді в Херсонесі [3, с. 36, 13, с. 5—18].

Вжиті заходи привели до того, що в 20-х роках IV ст. н. е. християнська община в Херсонесі дістала право на легальне

існування. Мабуть, трохи пізніше відбулося і організаційне оформлення херсонеських християн в епархію. Правда, у двох списках вітців церкви, які брали участь у роботі I Вселенського собору (Нікея, 325 р.) є підпис херсонеського єпископа Філіппа [32, с. 295; 38, с. 87], але засвідчують її тільки Сінайський і арабський списки, пізніші за походженням. У більш ранніх 11 її немає. На II Вселенському соборі (Константинополь, 381 р.) цілком достовірно був присутнім глава херсонської епархії Еферій. Його підпис є майже у всіх списках [34, с. 380].

Матеріали археологічних розкопок показують, що до останньої чверті IV ст. християнська община в Херсонесі залишалася кількісно невеликою і помітної ролі не відігравала. Християнські надгробники, знайдені тут, датуються, як правило, VI—VII століттями. До кінця IV—V століть можна віднести тільки надгробник Теодоракіса з хрестом і найдавнішою формулою християнської епітафії [ДХМ, інв. № 4134] та два ранньохристиянські надгробники з прикрасою у верхній частині (кругле заглиблення, в якому міститься рельєфна розетка, що складається з пелюсток) [12, с. 17, рис. 1]. Цим же часом датуються і два будівельних написи, оздоблені хрестами [11, № 7; 16, с. 41]. Згадаємо амулет, виявлений під час розкопок 1898 р.—погрудне зображення безбородої чоловічої фігури з хрестом у здійнятих догори руках і написом: «Боже, допоможи носієві. Амінь» [10, № 41]. За палеографічними особливостями В. В. Латишев відносить цей амулет до ранньовізантійського періоду [10, с. 28—29]. Не раніший V віку і знайдений в 1898 р. уламок мармурової плити з зображенням Христа та апостола Петра і написом [10, с. 26]. Кінцем IV століття Д. В. Айналов датує фрагмент статуарної групи з Херсонесу «Жертвоприношення Ісаака» [28, с. 187—190]. Крім цього фрагмента, у фондах Херсонеського музею зберігається ще шість ранньохристиянських скульптурних груп. Тільки один з них (фрагмент «Чудище, котре пожирає рибу» [ДХМ, інв. № 3415]) можна віднести до кінця IV ст. Решта (два фрагменти статуї Доброго пастиря [ДХМ, інв. № 3395 і 1/35 680] та три фрагменти статуї Орфея — [ДХМ, інв. № 4155, 4156, 4575]) належать до пізнішого часу, десь до V—VI ст.

Наступну групу пам'яток, що мають відношення до раннього християнства, становить червонолакова кераміка, зокрема миски і чаші з графічними або штампованими християнськими символами. На дні знайденої в 1904 р. миски, з зовнішнього боку, бачимо зображення юного Спасителя, лице якого звернено до глядача [24, с. 36, рис. 12]. Фрагмент аналогічної миски з зображенням Доброго пастиря виявлено в 1961 р. (Ермітаж, інв. № Х.1961, 428). На думку С. А. Беляєва, миски такого типу виготовлялися в кінці IV—V ст. у Північній Африці [31, с. 37]. В Херсонесі часто знаходять фрагменти червонолакової посудини з штампованим хрестом на зовнішньому боці дна. Вкажемо, зо-

крема, на уламки двох червонолакових чаш, виявлених 1903 р. в насипу некрополя [23, с. 80; 24, с. 47], і три фрагменти мисок [ДХМ, інв. № 16 830, 16 833, 3761], виявлені Р. Х. Лепером у 1908 р. в цистерні пізньоримського часу. Такий посуд, мабуть, теж привізний і з'явився не раніше V ст. [31, с. 35—36]. У 1903 р. в насипу некрополя зустрівся днище патери, на зовнішньому боці якого був нашкрябаний хрест з перекриттям [23, с. 80]. Патери такого типу побутували в Херсонесі з кінця IV — V ст. [31, с. 33—34].

IV століттям, вірніше другою його половиною датується знайдена в Херсонесі скляна культова посудина з рельєфним зображенням ранньохристиянських символів [ОДАМ, інв. № А/56 217; 44, с. 228—238].

Звернімося до матеріалів Херсонеського некрополя. На всіх його дільницях, за винятком району Заміського храму VI ст., групи склепів з християнським мережанням та усипальниць VI—X століть, тільки 13 поховань можна вважати ранньохристиянськими. Це гробниця, обкладена дрібним каменем № 11, склепи № 620, 669, 797, 1095; 2283; 2293; 2360, склеп, виявлений під час робіт військово-інженерного відомства 1901 р., склеп № 108/18 з розкопок Р. Х. Лепера 1908 р., склеп № 2 (розкопки А. К. Тахтая 1937 р.), склеп № 2, виявлений під час будівельних робіт по вулиці Древній (розкопки Л. Г. Колесникової) і склеп по вулиці М. Островського, розкритий при земляних роботах 1968 р. [19, с. 52, 53, 57, 71; 20, № 11; 21; с. 176; 22; с. 100, 115; 26, с. 204; 26, с. 33—34]. Про належність цих пам'яток до християнських свідчать виявлені в них предмети християнської атрибутики, зокрема хрестики найдавніших форм або зображення їх на посуді, світильниках, металі, кам'яних плитах. Аналіз поховального інвентаря дає можливість зробити висновок, що предмети з християнською символікою з'являються у вказаних похованнях не раніше другої половини IV ст. Кидаються у вічі нечисленність і розкиданість цих склепів та гробниць по різних дільницях некрополя. Вони губляться у величезній масі поховань перших століть нашої ери, вважати які християнськими немає ніяких підстав. Як уже згадувалося, на дільниці некрополя в районі Заміського храму є тільки 11 явно християнських поховань, причому лише п'ять з них можна датувати другою половиною IV — початком V століть (№ 1452, 1465, 1589, 2113, 2190). Тут же, під алтарною частиною великого хрестоподібного храму VI століття, в 1953 р. було знайдено залишки меншого християнського храму, побудованого, як свідчать виявлені монети, в самому кінці IV ст. Мабуть, це перша християнська культова споруда в Херсонесі, щось на зразок кладовищенської каплиці [15, с. 59]. Нарешті, не раніше другої половини IV ст., зроблено християнське мережання восьми однотипних склепів, опублікованих М. І. Ростовцевим [41, с. 449—507].

Таким чином, до кінця IV ст. у Херсонесі Таврійському існувала невелика християнська община, організаційно оформлена в епархію. Незважаючи на підтримку Візантії, до кінця V століття християнська ідеологія не стала ще панівною в Херсонесі. Вона існувала поряд з язичницькою вірою. Про зруйнування храмів, присвячених богам греко-римського пантеону, мова не йде. Кількість християнських поховань, як і раніше, залишається надзвичайно малою у порівнянні з загальною кількістю їх на той час. Більшість мешканців міста вперто не хотіла звертатися до нової віри. Навіть у V столітті язичництво зберігало в Херсонесі міцні позиції. Так, існував ще такий обряд, як спалювання трупів [40, с. 187]. В кінці ж V — на початку VI століття, коли насильницька християнізація, проводжувана центральною візантійською владою у Північному Причорномор'ї, досягає апогея, у Херсонесі починають руйнувати язичницькі храми, а на їх місці зводити великі, чудово оздоблені базилики. В монументальному будівництві херсонеські християни наслідували архітектурні традиції малоазійських міст [48, с. 125—221]. Однак християнізація населення просувалася дуже повільно, бо зустрічала впертий опір язичницьких мас. Тільки в VI столітті на монетах міста з'являється зображення хреста [29, с. 100—101]. Ще в середині VII ст. папа Мартін, зісланий в Херсонес, скаржився на «язичницькі звичаї» громадян [47, с. 116]. Аналогічні свідчення є для початку IX ст. [1, с. 268] і навіть для середини XIII ст. [2, с. 18].

Чим же пояснюється такий консерватизм херсонесців, їх прихильність до старих культів? Насамперед тим, на нашу думку, що християнство в Херсонесі не мало достатньої соціальної бази. І археологічні (вказані вище християнські родові усипальниці — склепи з золотом та іншими дорогоцінностями), і агіографічні джерела (хрещення Василеєм сім'ї херсонеського архонта, посольство «перших людей» міста до Костянтина і т. п.) свідчать, що до нової віри залучались насамперед і здебільшого представники заможної міської верхівки. Основна ж маса населення негативно реагувала на проникнення християнської ідеології. Гостра соціальна боротьба вилучалася в форму народних антихристиянських виступів, супроводжуваних убивствами, вигнанням, конфіскацією майна представників панівного класу — адептів християнства¹. Не слід, звичайно, забувати, що Херсонес був віддалений від основних центрів античного світу. Однак, це не головна причина, адже в подібному становищі знаходився і Боспор, проте християнство перемогло там швидше і легше [30, с. 107; 37, с. 67, 68]. На Боспорі торжество християнства підготував внутрішній розвиток релігійних ідей, розповсюдження синкретичного культу Бога найвищого і релігій-

¹ Широкі народні виступи проти християнства в IV столітті були також у Вірменії та Іберії [35, с. 124].

них общин синодів [37, с. 57—67; 9]. У Херсонесі ж релігійний синкретизм не набрав широких масштабів. Існування тут культу Бога найвищого можна тільки передбачати [14, с. 161—163]. Немає даних і про синоди.

Крім того, внаслідок особливого становища і відносин з навколишнім «варварським» світом, що історично склалися, Херсонес зберігав своє грецьке обличчя більшою мірою, ніж інші поліси Північного Причорномор'я. Такого значного етнічного змішування, як на Боспорі, тут не спостерігалось навіть в III—IV століттях. А саме етнічна різноманітність населення прискорила і полегшила розповсюдження християнства на Боспорі.

Отже, християнська ідеологія не визріла в надрах херсонеського суспільства, а стала для більшості жителів міста ідеологією чужою, занесеною іззовні. Процес християнізації жителів Херсонесу почався порівняно пізно, наприкінці III — початку IV століть, і через вказані соціальні та ідеологічні причини розтягся на два століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильевский В. Г. Хождение апостола Андрея.— В кн.: В. Г. Васильевский. Труды, т. II, вып. 1, СПб., 1909, 296 с.
2. Епископа Феодора аланское послание. Перевод Ю. Кулаковского.— ЗООИД, т. XXI, 1898, с. 11—27.
3. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. Перевод Н. В. Малицкого.— ИГАИМК, вып. 91, 1934, 121 с.
4. Лавров В. В. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности.— В кн.: Памятники Христианского Херсонеса, вып. II, М., 1911, 184 с.
5. Латышев В. В., Кекелидзе К. Житие св. епископов херсонских в грузинской миее.— ИАК, вып. 49, СПб., 1913, с. 108—112.
6. Латышев В. В. Страдание священномучеников херсонских.— ИАК, вып. 23, СПб., 1907, с. 108—112.
7. Меликсет-Бек Л. М. Армянские источники о Херсонесе.— В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов II украинско-армянской научной сессии. Киев, 1965, с. 178—181.
8. Херсонские святители. Перевод С. Серафимовича.— ЗООИД, т. VII, 1868, с. 120—131.
9. Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965, 951 с.
10. Латышев В. В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1895—1898 гг.— МАР, № 23, СПб., 1899, 76 с.
11. Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. СПб., 143 с.
12. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России.— ИАК, вып. 65, Пгр., 1918, с. 9—26.
13. Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса.— ИАК, вып. 23, СПб., 1907, с. 1—20.
14. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические надписи из Херсонеса. Киев, 1964, 193 с.
15. Домбровский О. И. О полевых археологических исследованиях загородного крестового храма Херсонеса.— Архив ГХМ, д. 708.
16. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 г.— ИАК, вып. 1, СПб., 1901, с. 1—55.
17. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1902 г.— ИАК, вып. 9, СПб., 1904, с. 1—62.
18. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.— ИАК, вып. 33, СПб., 1909, с. 50—67.

19. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г.—ИАК, вып. 42, СПб., 1911, с. 1—91.
20. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведывающего раскопками в Херсонесе за 1891 год.—ОАК за 1891 г., СПб., 1893, с.
21. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведывающего раскопками в Херсонесе за 1896 год.—ОАК за 1896 г., СПб., 1898, с. 165—198.
22. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.—ИАК, вып. 4, СПб., 1902, с. 51—109.
23. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г.—ИАК, вып. 16, СПб., 1905, с. 37—113.
24. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.—ИАК, вып. 20, СПб., 1906, с. 17—100.
25. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.—ИАК, вып. 25, СПб., 1907, с. 67—71.
26. Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя.—ХСб., вып. II, Севастополь, 1927, с. 187—256.
27. Тахтай А. К. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.—ХСб., вып. IV, Симферополь, 1948, с. 19—43.
28. Айналов Д. В. Мраморная группа жертвоприношения Исаака.—*Seminarium Kondakovianum*, Прага, 1927, с. 187—190.
29. Анохин В. А. Обзор монетного дела средневекового Херсона. НСф., вып. 3, Киев, 1968, с. 99—113.
30. Арсеньева Т. М. Могильник у дер. Ново-Отрадное.—В кн.: Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э. М., 1970, с. 82—149.
31. Беляев С. А. Краснолаковая керамика Херсонеса IV—VI веков.—В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 31—38.
32. Бенешевич В. Синайский список отцов Никейского первого вселенского собора.—ИАН, VI, серия № 1, СПб., 1908, с. 1—207.
33. Бертье-Делагард А. Л. О Херсонесе.—ИАК, вып. 21, СПб., 1907, с. 1—207.
34. Деяния вселенских соборов, т. 1, Казань, 1887. 364 с.
35. Ельницкий Л. А. К истории антицерковных и антихристианских тенденций в Армении в IV в. н. э.—ВДИ, 1965, № 2, с. 122—130.
36. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Симферополь, 1912, 376 с.
37. Кубланов М. М. Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре.—В кн.: Ежегодник Музея истории религии и атеизма, т. II, М., 1958, с. 57—68.
38. Лебедев Д. Список епископов первого вселенского собора в 318 имен.—Записки АН, серия VIII, т. XIII, № 1, Пгр., 1916, 116 с.
39. Лурье С. Я. Древнегреческие паспорта для входа в рай.—В кн.: Вопросы античной литературы и классической филологии. М., 1966, с. 23—28.
40. Пятышева Н. В. К вопросу об этническом составе населения Херсонеса в I—VI вв. н. э.—В кн.: Античное общество, М., 1967, с. 183—187.
41. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России, т. I, СПб., 1914, 537 с.
42. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени.—ВДИ, 1973, № 1, с. 55—77.
43. Соломоник Э. И. О римском флоте в Херсонесе.—ВДИ, 1966, № 2, с. 167—171.
44. Сорокина Н. П. Три стеклянных сосуда с рельефным изображением из Северного Причерноморья.—МАПН, вып. III, Одесса, 1960, с. 228—233.
45. Суров Е. Г. Херсонес Таврический. Свердловск, 1961, с. 155.
46. Фурманська А. I. Розкопки Тіри в 1958 р. АП УРСР, т. XI, 1962, с. 122—137.
47. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса VI—X веков.—В кн.: Памятники христианского Херсонеса, вып. III, М., 1908, 143 с.
48. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, № 63, 1959, 364 с.